

Radovan Grahovac

DESSOUS LES PAVÉS, C'EST LA PLAGE!

“Ispod pločnika, plaža!” – natpis na jednom zidu Sorbone iz 1968.

Nitko ne može ispuniti svoj životni zadatak ako je pritom neprestano s njim u raskoraku.

Jerzy Grotowski

ITINERAR

Zgrada Željpoša (Ferimport) na Trgu maršala Tita u Zagrebu čini središnju točku mojih kretanja – praktično jedne crte, jednog poteza koji teče od sjevera prema jugu. Kuća arhitekta Stanka Fabrisa izazvala je brojne proteste prilikom njezine gradnje i stavljanja u uporabu 1962. (Kako bismo samo sretni bili da su nam ovakvi projekti danas dani i da protestiramo protiv ovakve devastacije grada.) Ne sjećam se tko me doveo u kavanu Opera koja se nalazila u, kako mi se danas čini, foajeu zgrade. Teško je odrediti profile svakodnevnih go-

stiju Opere. Bilo je tu srednjoškolarca, studenata, nekih čudnih “šminkera” (najvjerojatnije smo svi tamo bili šminkeri), manekenki i manekena, nekoliko tipova za koje smo svi znali da se bave poslovima s “one strane zakona”, pratećih lijepih cura... Gitarist jednog rock-sastava je kasnije postao uspješni poslovni čovjek, mislim čak i ministar nečega u neovisnoj Hrvatskoj (danas ga vidam u yachting opravici kako hoda kroz Dubrovnik u kojem si je kupio kuću), jedan student “indologije” koji nam je pričao uzbudljive priče indijskih gurua, kasnije je bio fotograf (možda je to još uvijek?), studenti susjednoga Pravnog fakulteta koji su zalazili u kavanu danas su više ili manje uspješni pravnici. Sjećam se jednog člana našeg “stola” koji je uza se uvijek imao “Tractatus Logico-Philosophicus” Ludwiga Wittgensteina. Bio je povučen i tih. Malo je govorio, ali je živo sudjelovao

u našim diskusijama. On je jedan od rijetkih koji se i danas na svoj mirni način konzekventno bavi istraživanjem svijeta i svoga, a i našeg položaja u njemu.

Jedan posjetitelj Opere sakupljao je statistike za HNK, televizijske emisije (za Antona Martija) i filmove. Tako sam statirao u filmu “Gravitacija” (1968.) mojega kasnijeg prijatelja Branka Ivande i bezbrojnim TV Magazinima, što mi je osiguravalo pristojne honorare. Neki od poznanika već su se ogledali na prijemnim ispitima na obližnjoj Kazališnoj akademiji i oni su nas mlađe vodili na javne ispite glume koje sam od tih gimnazijskih dana redovito pratio. Tu sam prvi puta vidio Radu Šerbedžiju na sceni, uživao sam u ispitnoj predstavi Švejka Dunje Tot s Mladenom Budiščakom Budilicom. Poslije bismo u kavani razgovarali o viđenom i pročitanoj i dogovarali se za noćne izlaske. Zanimljivo je da je samih studenata Akademije i aktivnih kazalištaraca u kavani Opera bilo vrlo malo ili su tamo rijetko zalazili.

Otvarali su se prvi disko klubovi (Sava, Jabuka...), mjesta sasvim različita od tadašnjih plesnjaka, a i Kinoteka je isto tako imalo važno mjesto u našim programima. Nezaobilazni su bili i festivali eksperimentalnog filma (GEFF) za koje mi se čini da su nepravedno zanemareni u našim kolektivnim sjećanjima.

“Ne volim ono staro, dosadno pitanje odnosa forme i sadržaja. U novom filmu imamo primjer da su forma i sadržaj jedno, da sadržaj određuje formu.”
(Mihovil Pansini, iz “Knjige GEFFA 63”)

Južno od Akademije je bio ITD sa svojim nezaboravnim predstavama i internacionalnim festivalima studentskih kazališta (IFSK).

Festivali studentskih kazališta ne znače samo zabavu, naprotiv, oni znače dane i tjedne napornog rada. Naš svijet je postao manji, stvaraju se nove vrijednosti. Sadašnjost traži nove umjetničke izražaje. To je zadatak koji, naročito mi, studenti, odgovorni ljudi sutrašnjice, moramo shva-

titi. Moramo se suprotstaviti novoj stvarnosti objektivno, oboružani dobrom mjerom mladenačkog skepticizma.

Naš svijet nije samo postao manji, on je također postao opasniji. Može li ovaj festival pridonijeti učvršćenju prijateljstva među studentima svih zemalja koji će doći ovamo da raspravljaju o zajedničkim problemima. Jer kazalište je, kao i sve ostale umjetnosti, zajedničko ljudsko nastojanje, i zbog toga je mogućnost za potpuno razumijevanje među svim ljudima.

(Sonja Augustin-Gussmann, predsjednica međunarodne unije studentskih kazališta u programu IFSK 6 – 1966.)

“Teatar je, više nego svaka društvena institucija, škola praktičnih saznanja, nepogrešivi ključ najskrivenijih potresa čovjekove duše.” Iz toga proizlazi i odgovornost koju dugujemo teatru. Neka ovaj susret uspješno predstavi nastojanja evropskog studentskog teatra!

(Sonja Augustin-Gussmann, Program IFSK 7 – 1967.)

Tu smo se susretali s autorima koje nismo mogli naći u repertoarima “službenih” kazališta, a o načinima sceniskog prikazivanja da i ne govorimo. SEK je imao vrlo važnu ulogu u našim doživljajima kazališta.

“Obilježje alternativnog i eksperimentalnog teatra &TD-u daje Studentsko eksperimentalno kazalište (SEK). SEK se javlja kao pobuna protiv “literarnog teatra” ili “teatra riječi”, inspirirano djelima Antonina Artauda, epskog teatra, američkog happeninga i Living Theatera”, može se čitati u jednom današnjem tekstu o tom kazalištu. Predstave Mire Međimorca Viet Rock (Megan Terry) i Ars longa vita brevis (John Arden i Margaretta D'Arcy) mogu se s punim pravom, zbog njihovih tema i načina, smatrati kao naše najvažnije predstave “duha 68.”. Velik broj sudionika SEK-ovih predstava kasnije je igrao zapažene uloge u kulturnom životu i prije i poslije osamostaljenja Hrvatske. Mnogi su iz tada alternativnoga studentskog kazališta i

SEK se javlja kao pobuna protiv “literarnog teatra” ili “teatra riječi”, inspirirano djelima Antonina Artauda, epskog teatra, američkog happeninga i Living Theatera”

filma našli svoje mjesto djelovanja u mainstream kulturi (gotovo bih rekao razvodnjavajući tako svoje prvobitne stvaralačke impulse).

Samo dosljedna negacija kulturnog može sačuvati značenje kulture. I onda ona prestaje biti kulturna.

(Guy Debord, "La Société du Spectacle", 1967.)

Sam IFSK je nestao jer se kreativnu energiju nije željelo ostaviti ograničenu samo na ograničeno festivalsko vrijeme i mjesto – ako se dobro sjećam, tako je glasilo tumačenje ukidanja festivala – kreativnost je trebala postati svakodnevna i sveprisutna.

Predstave Mire Medimorca Viet Rock i Ars longa vita brevis mogu se s punim pravom, zbog njihovih tema i načina, smatrati kao naše najvažnije predstave "duha 68."

Godine 1968. (ili je to možda bilo 1969.?) upisao sam studij kazališne režije na zagrebačkoj Akademiji. Akademija se držala nekako po strani zbivanja "vanjskog svijeta", bila je kao neka oaza izdvojena iz vremena. Akademija postaje središnja točka mojih kretanja. Kavanu Opera sam zamijenio stajanjima ispred Kavkaza i Zvečke. Sredinom 90-ih jedan mi je snimatelj, kolega s Akademije, pričao da je policija (mili-cija) sa zgrade Željpoah stalno fotografirala ljude koji su se okupljali ispred Kavkaza i Zvečke. Nisam nikada provjeravao (ne znam ni gdje bih to mogao provjeriti) te navode, ali mi je bila komična i sama pomisao da je netko imao interesa provjeravati nas "šminkere" s krova zgrade gdje se nalazilo jedno od prvih sastajališta "nove mladosti". Nekada mi se čini da se naša moguća "subverzivnost" mogla ogledati u našem potpunom nezanimanju za trenutnačnu politiku i u tome da smo se jednostavno željeli samo "zezati".

Izbor komada koje sam kao student radio, asistiranje profesorima u profesionalnim kazalištima, a i sam način na koji sam radio, kao i ostale djelatnosti nisu ukazivale na moju izravnu vezu s kretanjima '68. Tijekom jedne od omi-

ljenih djelatnosti tih godina, diskusija povodom studentskih predstava, morao sam odgovarati na pitanja povodom svojega uprizorenja jedinog komada Jamesa Joycea *The exiles (Izgnanici)*. Ja jednostavno nisam mogao razumjeti tvrdnju da kada Joyce u svojim djelima govori o "ženama", zapravo misli na "domovinu" Irsku. Moram priznati da su mi te paralele do dandanas ostale strane. Nikako si ne mogu predstaviti "domovinu" kao "ženu-majku". Naravno da to moje ograničenje osjetno sputava moju "kreativnu" energiju.

Moja južna, krajnja točka bile su Dubrovačke ljetne igre na kojima sam surađivao svakog ljeta od upisa na Akademiju. Igre su na neki sebi svojstven paradoksalan način pratile "svjetska kazališna zbivanja". Georgij Paro donosi mnoge promjene u način rada koje su svoju podlogu nalazile sasvim sigurno u tim "svjetskim" kretanjima. Međutim, dok su se skupine studentskih i "alternativnih" kazališta okretale od "institucionaliziranih" kazališnih kuća i čak ih pokušavale negirati, dotle su naši studenti i tadašnji "alternativci" težili, i s više ili manje uspjeha uspijevali, ući u "službeno" kazalište (i kino).

Naši su profesori na Akademiji sigurno, zahvaljujući svojoj pronicljivosti i nadarenosti, unosili u predstave, kako u samom izboru komada tako i u njihovim uprizorenjima, iskustva kazališnih kretanja širom svijeta kojim su tada mnogi od njih putovali. Ipak, teško se može tvrditi da su oni bili nositelji kretanja '68.

"Sve to tobože moderno, suvremeno, nije ništa novo pod suncem, to je isto zapravo épater le bourgeois. Ni o čemu drugome se ne radi. To znači izazivati šok izvanestetskim kategorijama. Za mene to jednostavno ne spada u kazalište, ako nema svoje drugo, duboko estetsko opravdanje." (Kosta Spaić, iz razgovora s Mani Gotovac, Prolog 5/69)

Teško nam je bilo zamisliti mojega profesora Kostu Spaića kako u svojem jaguaru (E tip) u zemljama Zapadne Europe, gdje je tada djelovao, a i kod nas, propagira ideje

'68. Mislim da su u tom duhu više radili suradnici Prologa i "prebjezi" iz tadašnjih "alternativnih" skupina. Ostaje otvoreno pitanje koliko je sve to korespondiralo s duhovnim kretanjima u svijetu koja su prouzročila takvu vrstu kazališta koje se smatra karakterističnim za kazalište tih godina i gdje je to sve završilo. Još je više upitno koliko se politička osnova tih "'68. kretanja" u svijetu poklapala s onom u nas.

"Kao dio jedne 'transformacije političke svijesti' se strategija provokacije pokazala opet djelotvorna. Jer upravo se o tome radilo: Probuditi političku svijest ljudi. Trebalo je demaskirati neodrživost i nepravdu vladajućih odnosa te ukazati na njihovu smiješnost i njihovu lomnost. I ne kao posljednje: Trebalo je otvoriti oči za velike alternative, za 'konkretnu utopiju' koja se ukazivala pod mnogim imenima i licima. Pojavljivala se kao slobodno društvo, socijalizam, demokracija savjeta, čak i kao anarhija, ukratko: pojavljivala se kao svijet bez iskorištavanja i podjarmljivanja čovjeka po čovjeku. Upravo onako kao što si je to već Karl Marx predstavljao pred više od 100 godina."

(Iz knjige 1968. – *Pobune*, uredili Daniel Cohn-Bendit i Rüdiger Dammann, 2007.)

Kretanje od sjevernog dijela grada (Gupčeva zvijezda, točnije Nova ves, gdje sam proveo prvih četrdesetak godina, kako volim reći, mojeg prvog života), preko središnje točke kavane Opera, a kasnije Kazališne kavane, Kavkaza i Zvečke do južne točke akademije i Studentskog centra (ITD), zapravo se ni u kojem slučaju ne može nazvati "aktivnim" sudjelovanjem u, kako se to danas navodi, "povijesnim događajima" 1968. Ipak, moram priznati da je "nešto" bilo u zraku. Postojalo je nešto što se kasnije voljelo zvati "zajedništvo". Intenzivno smo se družili, zajedno posjećivali, raspravljali i sudjelovali u pokušajima stvaranja našega kazališta ili filma. Jedan prijatelj nije se uspio upisati na studij režije, ali je ipak realizirao predstavu *Ivona, princeza burgundska* po Gombrowiczu, koju smo nekoliko puta odigrali, a onda smo je, zbog razloga kojih se više ne sjećam, prestali igrati. I to je teško

svrstati u subverzivno djelovanje s nekim jasnim programom. Mi smo jednostavno igrali, a kada nam je predstava skinuta, nastavili smo dalje s našim više ili manje uspješnim pokušajima.

"Zašto onda – kada sa svoje desne strane vidim kapitalizam čiji mi je ugušujući cinizam dobro poznat, a s desne vidim najhumaniju svjetsku revoluciju – zašto mi je onda nemoguće da pristupim komunistima? Želim stvoriti umjetnost koja je zaista samo moja, a takva umjetnost zahtijeva plemenitu i vruću krv: umjetnost i pobuna su gotovo isto." (Witold Gombrowicz, *O umjetnosti i revoluciji – ulomci iz dnevnika 1953. – 1956.*)

SJEVER

Što bi bilo od nas bez pobuna iz 1968.?

Živjeli bismo potpuno drugačije, ljubili bismo na drugačiji način i drugačije bismo odgajali našu djecu. Nijedna godina naše bliže prošlosti nije našu sadašnjost tako označila kao što je to magični datum 1968.

(Daniel Cohn-Bendit, 1968. – *Pobune*, 2007.)

Moja putanja sjever – jug povela me je prema sjeveru, prema Beču, u kojem sada živim svoj "drugi" život. Svakodnevni ritam (i ne ritam) ne daju vremena za razmišljanje o bivšim djelovanjima pa se tako i "prvi život" jednostavno neprimjetno prenio u "drugi" bez nekih velikih "drama", a ipak mi je omogućio tu "druhu" svakodnevnicu promatrati iz drukčije perspektive. Naravno da taj novi kut gledanja utječe i na moj doživljaj "mojega juga".

Ne znam iz kojeg sam razloga bio pozvan da u jednom kazalištu, koje se voli zvati "eksperimentalnim", vodim

Međutim, dok su se skupine studentskih i "alternativnih" kazališta okretale od "institucionaliziranih" kazališnih kuća i čak ih pokušavale negirati, dotle su naši studenti i tadašnji "alternativci" težili, i s više ili manje uspjeha uspijevali, ući u "službeno" kazalište (i kino).

seriju razgovora na temu '68. Jedan od razloga može biti i taj što dolazim iz zemlje koja je bila u sklopu Jugoslavije i koja je imala, a, *horribile dictu* (u daljnjem tekstu ću se, kada se pojavi potreba za sprječavanjem uroka i krivih, zlonamjernih ili ne, tumačenja mojih stavova, koristiti kraticom "HD"), još uvijek ima velik ugled u krugovima ljevice. U Austriji još uvijek postoji podjela na "lijevo" i "desno" i većina (ako ne i svi) značajnih austrijskih "umjetnika" izričito se svrstavaju u "ljevicu".

Povodom četrdesetogodišnjice '68. činilo mi se dobrim iskoristiti priliku i sam sebi pokušati pojasniti fenomene moje mladosti. Pristao sam ni ne pokušavajući objasniti

Teško nam je bilo zamisliti mojega profesora Kostu Spaića kako u svojem jaguaru (E tip) u zemljama Zapadne Europe, gdje je tada djelovao, a i kod nas, propagira ideje '68. Mislim da su u tom duhu više radili suradnici Prologa i "prebjezi" iz tadašnjih "alternativnih" skupina.

da to što dolazim iz zemlje "realnog socijalizma" ne znači automatski da sam ja ljevičar i da su se te podjele kod nas blago rečeno pobrkale. Kako ću objasniti nekome da je velik broj onih koji su na tulumima pjevali Boba Dylana postali dobrim ratnicima. Kako objasniti da je upravo u zemlji koju su oni smatrali uzorom i za koju su vjerovali da bi s nekim malim izmjenama mogla dati put za "sretnu" budućnost izvršen najveći zločin nakon Drugoga svjetskog rata. U svim drugim sličnim državama Europe prijelaz iz "socijalizma" u "kapitalizam" protekao je bez krvi (Rumunjska tu predstavlja ne tako drastičnu iznimku), a "naša" ("njihova") država se raspala tako krvavo. O duhovnim obratima da i ne govorim.

Iz sebičnih razloga, sebi samom razjasniti neke pojave, prihvatio sam vođenje razgovora i opskrbio sam se bogatom literaturom iz tog razdoblja. Pokupovao sam (i pročitao) sve što se o '68. i njezinu fenomenu danas može naći. Neke knjige sam kupovao u antikvarijatima, a izišle su i mnoge knjige s originalnim dokumentima iz tih godina. Gotovo svi sudionici spominju javljenje Marxom.

Potaknut time prvi put u životu sam pročitao sam i, HD, Marxa i Engelsa i odmah primijetio da su ta dva autora unatoč suprotnim tvrdnjama kod nas bili jako malo čitani. Najmanje su ih, čini se, čitali "naši proklamirani marksisti", a već je odavno bilo jasno da o nekoj doista socijalističkoj državi nije ni bilo govora. I sama činjenica da se najveći broj tih bivših aktivista u nevjerojatno kratkom razdoblju našao na potpuno drugim stranama od svojega proklamiranog stava dokazuje da tu puno toga nije "štimalo". Upada u oči i da onaj mali broj onih koji su se doista bavili marksizmom i koji su kritički prilazili ondašnjem društvu čini danas ono što bi se moglo zvati "ljevicom".

Kazalište u Beču u kojem smo pred publikom povodom četrdesetogodišnjeg jubileja razgovarali o '68. odgovara onoj slici koja je ostala kada se govori o kazalištima šezdesetih i sedamdesetih godina. Prostor je nekada bila mesnica i kazalište je preuzelo oznaku radnje "Fleischerei" (mesnica) kao svoje ime. Sve odiše "neformalnošću" i odmah daje na znanje da se ne radi o "klasičnom" kazalištu. Prostor koriste i razne skupine, od starijih žena, azilanta, neobveznih "performansa" do samih nosilaca kazališta "Fleischerei" koji u njemu ostvaruju svoje "eksperimentalne" i "angažirane" predstave. Pokušava se prostor kazališta ne ograničiti na sam njegov prostor i ne dopustiti mu da ostane uokvireno samo svojim "kazališnim" izvedbama. Sasvim svjesno se obraća rubnim skupinama i samom kvartu u kojem kazalište djeluje. Igra se na otvorenim prostorima i organizira popratne aktivnosti. Ideja je vrlo jednostavna i potiče izravno iz šezdesetih i sedamdesetih godina – kazalište kao javni prostor i kazalište kao aktivni sudionik društva – neizolirano od svoje okoline i koje se ne skriva od nje pod plaštem "umjetničkog čina".

"Naša publika nije bila nikakva homogena skupina. Bila je to mješavina hipija, studenata obližnje umjetničke škole, svih tipova poslovnih ljudi, studenata plesa i profesionalaca, arhitekata, urbanista, psihoterapeuta, turista, a i

onih koji su dolazili jer su čuli da kod nas ima i golih izvođača – ukratko: naša publika se sastojala od svih mogućih posjetitelja. Ja vidim umjetnika u sasvim drugom svjetlu. On više ne predstavlja usamljenog junaka. On je vodič koji djeluje da bi u svakome od nas probudio umjetnika." (Ann Halprin, 1968.)

U okviru takvog programa održavaju se javne diskusije kao što je i ova koju sam vodio o '68. Naslov cijelog niza uzet je s jednog grafitu u Parizu: "Dessous les pavés, c'est la plage!" U knjigama nalazim objašnjenje. "Le pavé" je kamena kocka kojom se pokriva cesta i pločnik. Želi se reći da se ispod otvrdjele društvene stvarnosti (kamenih kocki) nalazi jedna željama podatna i lijepa nova stvarnost koju sami stvaramo svojim djelovanjem – plaža.

Do sada smo imali pet razgovora koji su uvijek bili dobro posjećeni. Sve teme bile su u neposrednoj vezi sa '68. i pokušavalo ih se dovesti u vezu s današnjim vremenom. Okupio se tu iznimno zanimljiv i šarolik krug ljudi koji su šezdesetih i sedamdesetih godina igrali vrlo značajnu ulogu u tadašnjim zbivanjima. U Austriji, i tu smo se svi složili, '68. nije imala ono značenje koje je imala u Francuskoj i Njemačkoj. U našim diskusijama pojavili su se bivši studenti i vođe akcija kojih je ipak bilo, ali koji su nažalost ostali izolirani od ostalih slojeva društva. Pokušavalo se dokučiti gdje je zapravo sve zapelo i zašto se nije uspjelo u proklamiranim ciljevima. Prije deset godina, 1998., povodom "tridesetogodišnjice revolucije" izišla je knjiga pod znakovitim nazivom koji je točno karakterizirao ono što se događalo u Austriji – *Die zahme Revolution – '68 und was davon blieb (Pitoma revolucija – 68. i što je od toga ostalo)*. Deset godina poslije izlazi i knjiga pod nazivom *Die Fantasie und die Macht – 1968 und danach (Mašta i moć – 1968. i nakon nje)*. U toj knjizi se prate biografije austrijskih značajnih šezdesetosmaša.

"Godina 1968. nije u Austriji izazvala krizu države kao što je to bilo u Francuskoj, a nije ni označila novo razdoblje kao što je to napravila u Njemačkoj.."

... Osobe kojima se moglo prišiti nazive bivših 'profesionalnih demonstranata', 'trockista', 'maoista', 'feministkinja' ili sasvim uopćeno 'ex-revolucionari' su se raspršile u najrazličitija područja javnoga života."

(Iz uvoda knjige *Mašta i moć*)

Jedan je postao ugledni bankar, mnogobrojni djeluju kao novinari, a neki su završili kao više ili manje uspješni političari. Zanimljivo je i da mnogi od njih danas govore kako oni zapravo i nisu bili osobito aktivni i da su sve to doživljavali sa strane. Potreban je velik napor zamisliti te uredne, ostarjele ljude kao pobunjenike, dugih kosa, brada i punih energije. Knjiga *Mašta i moć* prije svakog portreta sudionika kretanja '68. u Austriji donosi i fotografiju dotičnog iz toga vremena.

Teško je povjerovati da se radi o istim ljudima.

Na razgovore dolaze i mladi ljudi. Pitam se što ih to privlači diskusijama o nečemu što se događalo mnogo prije nego što se većina njih rodila.

Možda se varam, ali razgovarajući s njima učinilo mi se da i njim to predstavlja samo jednu od godina u nizu u kojima su se događale "revolucionarne" stvari.

U Beču vladaju atmosfera i način života koji se najbolje označavaju njemačkom riječju "Gemütlichkeit", što u doslovnom prijevodu znači "udobnost". Ta riječ ovdje ne znači samo ugodnost u fizičkom smislu, nego se radi o ugodnosti društvenog života i svjesnom izbjegavanju svega onoga što odvlači pozornost od sitnih, svakodnevnih navika i što ugrožava svakodnevnicu, umjetnost prilagođavanja i djelovanja činovničkoj kulturi velikoga kraljevskog i carskog grada iz kojeg se vlada na sve strane raširenom provincijom. Ugoda je u svojem svakom obliku prisutna u svim porama privatnog i javnog života. Izbjegava se svako intenzivno izražavanje. Svemu se daje određeno vrijeme i unaprijed određen oblik. Diskusije se

... Osobe kojima se moglo prišiti nazive bivših 'profesionalnih demonstranata', 'trockista', 'maoista', 'feministkinja' ili sasvim uopćeno 'ex-revolucionari' su se raspršile u najrazličitija područja javnoga života."

vode na iznimno suzdržan način i vrlo je rijetko nazočiti javnim diskusijama u kojima netko od prisutnih izgubi kontrolu. Smijeh pristojnosti je gotovo uvijek prisutan čak i onda kada se radi o najneugodnijim stvarima. U susretu sa šezdesetosmašima zamjetno je danas djelovanje ugođe. Prilagođeni okolnostima i vremenu, oni se sjećaju dana kada im se činilo da stvaraju povijest.

Svi bivši aktivisti bez iznimke priznaju da nije ostvareno ono za čim se težilo. Ali isto tako svi naglašavaju da "bez 1968. današnji svijet ne bi bio ovakav kakav je"!

"Flower Power, slobodna ljubav, za jedne oslobođenje iz tisućugodišnjih okova, za druge je to bio početak olovnih vremena, terora i kaosa: 1968. je više od jedne određene godine. Događaji potaknuti '68. označavaju oštru cezuru u povijesti naše zemlje. Njezine posljedice osjećaju se do danas. Svejedno radi li se o odgoju, obrazovanju ili seksualnosti, odnosu građana prema državi, političkom sudjelovanju ili o napetim odnosima između sigurnosti i slobode – sve je to kroz debate i aktivnosti '68. nanovo definirano."

(1968. – Pobune, 2007.)

Kazalište u Beču u kojem smo pred publikom povodom četrdesetogodišnjeg jubileja razgovarali o '68. odgovara onoj slici koja je ostala kada se govori o kazalištima šezdesetih i sedamdesetih godina. Prostor je nekada bila mesnica i kazalište je preuzelo oznaku radnje "Fleischerei" (mesnica) kao svoje ime. Sve odiše "neformalnošću" i odmah daje na znanje da se ne radi o "klastičnom" kazalištu.

No, je li taj današnji svijet doista takav da bi se moglo biti zadovoljno onim što se u tom smislu postiglo nakon 1968.? Upravo dok ovo pišem događa se jedna od većih financijskih svjetskih kriza. Pokazuju se veliki znaci pitanja o daljnjem putu. Do sada krajnje liberalni političari razmišljaju (i predlažu) načine rješavanja za koje donedavno nisu mogli ni pomisliti. Isto tako nisam siguran da su ljudi oko mene sretni i zadovoljni. Financijsku svjetsku krizu prate i problemi sastava nove vlade nakon prijevremenih

parlamentarnih izbora. Ni ti izbori po svojim rezultatima nikako ne odgovaraju predodžbama bivših revolucionara.

JOŠ JEDAN POGLED PREMA JUGU

"Čovjek je u svojoj biti regionalno biće i zanima ga samo ono što se događa oko njega i ono što može obuhvatiti sa svojih pet osjeta. U stvarnosti je naš život u međuvremenu postao rascjepkan i zemljopisno i virtualno rasprostranjen u takvoj mjeri da se mi više ne možemo osloniti na svoje osjete. Može biti da je to razlog zašto ljudi rado gledaju televizijske serije i rado slušaju najnovije tračeve iz kraljevskih kuća ili gledaju sportske emisije. Tu se zna što se gleda, može lagano donijeti svoj sud i sve je to stvarnije od pojma 'vanjska politike' ili 'smjernice Europske unije' ili 'monetarna unija'."

(Helke Sander u knjizi 1968. – Pobune)

Na prostorima, HD, "Titove" Jugoslavije u posljednjih četrdeset godina dogodilo se mnogo toga. Sama zemlja ušla je u povijest kao "bivša". Raspala se u krvavim ratovima na više ili manje uspjele samostalne države. Hrvatska je postala suverena i nalazi se na pragu Europske unije. Je li to ono što se očekivalo u tadašnjim pobunama. Gdje se dospjelo i mogu li naši šezdesetosmaši biti zadovoljni?

"Bez obzira što se inače o ovakvoj manifestaciji moglo reći, ovdje se o kazalištu r a z g o v a r a, ovdje se kazalište r a d i, ovdje se kazalište k o n z u m i r a, ovdje ga se o d r i č u... Ovdje kazalište j e s t temom, a gdje je još kazalište temom?"

(Slobodan Šnajder, "Budi mjesec našeg krajolika", Polet 11/70)

Je li k a z a l i š t e danas temom u nas? Bojim se da nije. O čemu se onda r a d i? Danas kada s vremena na vrijeme dođem na jug (gledano iz moje točke promatranja) temom su postali, bez obzira u kojem se krugu ljudi nalazim, sportski dometi, BB, raznorazni skandali. Znam sve o nogometu iako taj sport nikada nisam baš razumio. Obavještavaju me mediji da je John Lenon želio spavati s

Paulom McCartneyjem i, HD, sa svojom mamom! Nakon svih "seksualnih sloboda" svakog dana se može pročitati kojoj je ljepotici "ispala sisa" ili se ugledalo "međunožje". Suludi pubertetski voajerizam uzeo je nevjerovatnog maha. O kazalištu (osim površnih komentara) ili o filmu se uopće ne razgovara.

"Nedavno sam putovala vlakom prema Hamburgu. Pokraj mene su sjedila dvojica četrdesetogodišnjih muškaraca. Jedan od njih svojem je suputniku pružio knjigu koju je upravo pročitao s ponudom da je zadrži i pročita. Ovaj je na ponudu odgovorio: 'Ja ne čitam.' To me je potpuno šokiralo. Još nikada u životu nisam čula da je odrastao čovjek tako otvoreno i bez zadržke rekao rečenicu: 'Ja ne čitam.'"

(Helke Sander u knjizi 1968. – Pobune)

Siguran sam da nitko ne dolazi u kafic s Wittgensteinom u rukama – molim, s kim ili čim?

"Jedan za drugim bogohulnici su počeli da se prerusavaju u pobožne ljude, da govore s poštovanjem o crkvi, njenim učenjima i obredima, i sami su obavljali te obrede koliko je bilo potrebno."

(Friedrich Engels, "Razvitak socijalizma od utopije do nauke", prijevod Miroslav Marković, Kultura, 1950.)

S druge nas strane "pobožni ljudi", nekadašnji "bogohulnici" uvjeravaju da je to ono pravo i da nam je to 1968. dala. Ako je ovo danas zasluga '68., onda bi bilo bolje da je i nije bilo – rezultati i nisu nešto čime bismo se trebali ponositi.

"U društvima u kojima prevladavaju suvremeni produkcijski uvjeti, sav se život predstavlja kao ogromna akumulacija spektakla. Sve što je neposredno bilo življeno prelazi/bježi u sferu reprezentacije."

(Guy Debord, La Société du Spectacle, 1967.)

Prvi paragraf Debordove analize ondašnjeg (1967.) "društva spektakla" mogao bi nas prevariti. Tko bi mogao i pomisliti da se ne radi o nama 2008. godine. Možda nigdje

na svijetu ne postoji tako velika gustoća festivala (i spektakala) po kvadratnom metru i po glavi stanovnika kao što je to slučaj kod nas. Ponekad imam osjećaj da se krećem iz svečanosti u svečanost. Kada pogledam pojedinačne uratke, najčešće osjećam prazninu.

"Art is \$hit", imao je Jean Jacques Lebel 1968. pravo.

Bez namjere i bez prava ulaziti u ocjene osobnih odluka i djelovanja pojedinaca, ipak ne mogu ostaviti bez komentara za mene jednog od najznačajnijih redatelja toga razdoblja u nas čije se predstave bez svake sumnje mogu svrstati u kazalište '68. – već spomenutog Miru Medimorca. Čitam jedan njegov intervju u kojem odgovara na pitanje kako to da se on kao kazališni redatelj odlučio na vojnu karijeru.

"U teškim vremenima rodoljubi su stavljali sve svoje sposobnosti na raspolaganje domovini. U vrijeme Drugog svjetskog rata u Engleskoj i Americi su znanstvenici, umjetnici i tehnička inteligencija pomogli svojim znanjima da pobijedi demokracija i sloboda. U kazalištu je baš potrebna sposobnost pronicanja teksta, dubinske raščlambe znakova i smislova, sposobnost organizacije prostora i vremena i nadasve vještina komuniciranja i vođenja ljudi. Kazalište osposobljava čovjeka za vrlo moderne discipline potrebne političaru, nije to neka zastarjela i smiješna profesija. Uz sve te vještine, uz poznavanje stranih jezika, radoznalost tu je potreba i jedna osobina koju ja posjedujem: Šutnja! Zbog nje su se mnogi šallili na moj račun, ali ja znam poslovice: Šutnja je zlato! Velika je sposobnost šutjeti i znati za sebe zadržati tajnu."

(Miroslav Medimorec u razgovoru za portal "HKZ – Hrvatska kulturna zajednica u Švicarskoj")

Nevjerojatno puno teksta za nekoga tko tvrdi da je šutnja zlato. Čovjek koji je '68. radio antiratni komad "an sich" sudjeluje u ratu kao visoki časnik tajnih službi, što je njegova osobna potpuno legitimna odluka o kojoj nitko nema pravo suditi i komentirati je, a kamoli dovoditi u pitanje.

Ali mene je u tome zasmatala jedna mala usporedba kazališta i "izvještajnih službi". Autor komada koji je on briljantno postavio u SEK-u, John Arden, također je bio u tajnoj službi. Postoji ipak jedna bitna razlika: Arden je svoje komade pisao nakon iskustava rata i tajnih službi. On je upravo u svojim komadima stavljao ta iskustva pod povećalo. Dovoditi "sposobnost pronicanja teksta, dubinske raščlambe znakova i smislova..." u iste te "sposobnosti" koje su potrebne za tajne službe ipak je malo sumnjiva rabota. I za savršeno (pa i za manje savršeno) ubojstvo su isto tako potrebne slične "sposobnosti". Ono što je tu bitno jesu rezultati tih "duhovnih" djelatnosti. Jedan je rezultat kazališni čin u svim svojim mogućim oblicima, u principu otvoren i javan (bez obzira na razne hermetične pojave), a drugi je već po svojoj definiciji tajnan, sakriven. Kakav je to rezultat, što se tim djelovanjem postiže i čemu sve to služi, mi to ne znamo (možda je i bolje tako).

"Kazalište nije društvo u malom. Pojam kazališta sveobuhvatniji je od pojma društva i poistovjećuje se s egzistencijalnim pojmovima života i svijeta", stoji u "radnim načelima" predstave Grbavica koja su "formulirali" Georgij Paro, Ivica Boban i Marin Carić 1971.

"Terminologiju je jednostavno dešifrirati: Za što se bori Komunistička partija Francuske? Za Francusku. Neumoljivi klasni karakter, koji posjednike, izrabljivače i vođe vodi prema opsjednutosti, izrabljene i egzekutirane (koji povremeno mogu i sami egzekutirati) vodi u

nepremostive međusobne odnose, biva umotan emotivnom i pompoznom riječju 'Francuska'.

(Gabriel i Daniel Cohn-Bendit, Ljivi radikalizam – Nasilnička kultura protiv staračkih bolesti komunizma, 1968.)

Gotovo svi pojmovi i stremljenja 1968. su se preokrenuli u svoju suprotnost. Tako su se izmiješali i kazalište i razne službe (koje možda i služe višim ciljevima). Te dvije djelatnosti, kazališna i "izvještajna", ipak su dvije potpuno oprečne djelatnosti. Kazalište u onom smislu u kojem je to bilo šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća bilo

je mjesto koje nije ništa skrivalo i koje je služilo upravo otkrivanju "tajne". Njegovi rezultati bile su predstave, happeninzi, diskusije, ljubavi i pijanstva. Ostali su i neki duboki tragovi kojih se ipak sjećamo.

Spominjem ovu "anegdotu" kao primjer koji najočitiije pokazuje u kojem se smjeru naše kazalište (naša misao) razvijalo od šezdesetih godina do danas.

"Snaga grupe teoretski leži u njihovim ritualima i igrama, u procesima antiteatra i u njihovim nastojanjima da sruše ono što je oduvijek razdvajalo teatar života. Ta snaga leži u njihovim pobunama protiv onoga što publika očekuje i protiv priprema koje čini ostala publika da se izmijeni ili da ju se ponuka da se osjeti ŽIVOM; ova snaga proizlazi iz tvrdnje da realnost traži novi moral, a društvo koje je danas bolesno i ogavno zahtijeva regeneraciju putem 'poštenja', 'otvorenosti' i 'iskrenosti'."

(Richard Gilman, "Teatar ignorancije", Polet 7/69)

"Grupa" koju spominje Gilman nema nikakve veze s grupom koja sudjeluje u spektaklu, nogometnoj utakmici ili sportskom prijenosu, kolektivnom voajerizmu, koja žuri s festivala na festival. "Otvorenost" Gilmanove "grupe" nema ništa zajedničko s "reprezentativnom tajnošću" ove današnje. To su dvije potpuno oprečne pojave i skupine.

Prateći povijesti "revolucija", vidimo da je nakon svake od njih bilo dovoljno onih koji su ih opravdavali i koji su se njima ponosili. Svi oni tvrde da bez njih i njihovih revolucija svijet danas ne bi izgledao ovako kao što ga mi uživamo. U tome svi imaju pravo. Poslije svake revolucije, pa tako i poslije 1968., preživjeli se trude naći i opravdati svoje mjesto u novonastalom društvu. Bogohulnici se preporučavaju u pobožne ljude, kako to jednostavno objašnjava, HD, Engels. Naravno da nitko ne dovodi njihovo zadovoljstvo u pitanje.

Meni, pošteđenom borbe za svoje mjesto u novonastaloj društvenoj stratifikaciji, čini se da 1968. nije ni bilo. Ako je bila, trebali bismo je što brže zaboraviti, što će se, sigu-

ran sam, vrlo brzo i dogoditi. Povodom pedesetogodišnjice, '68. (2018.) će se obilježavati kao što se danas obilježava, recimo, revolucija 1848. – dakle nikako. Gledajući na koje se sve načine četrdeseta godišnjica "slavila", čini mi se da je tako i bolje.

Jedno od najčudnijih "prisjećanja", pazi čuda, dogodilo se kod "nas". Ekipa potvrđenih šezdesetosmaša pripremila je predstavu ni manje ni više nego na Brijunima, omiljenom utočištu svih mogućih vlastodržaca i njihovih pratnji. Ti mali otoci su doslovno, kao otočje, nešto potpuno drugo od ideje o umjetnosti tih godina u kojima je kazalište igralo ulogu mjesta susreta svih slojeva društva i iz kojeg su trebale poteći nove ideje i to ne samo za kazalište. Umjesto toga na Brijunima se igra komad o '68. za novo-komponiranu (komponovanu) elitu, koja tu dolazi brodom i u "splendid isolation" nakon kazališnog užitka sigurno odlazi u "elitne" restorane na kakav od iznimnih gurmanških i vinskih doživljaja. Možda se tu zatekne i koji od visokih političara kojega se zapravo te godine ni ne tiču pa onda svi zajedno razglabaju o svojoj buntovnoj mladosti.

I opet se pokazuju čudesne krajnosti i nevjerojatne nedosljednosti našega duha.

"Kazalište nije društvo u malom. Pojam kazališta sveobuhvatniji je od pojma društva i poistovjećuje se s egzistencijalnim pojmovima života i svijeta", stoji u "radnim načelima" predstave Grbavica koja su "formulirali" Georgij Paro, Ivica Boban i Marin Carić 1971.

Što je ostalo od "mitskoga kazališta" i od "mitske '68.'?"

"Kazalište je prije svega kuća ogledala koja iskrivljuju. Trošnost svijeta nije ona koja se opaža na rubu njegova novca. Njegova trošnost je ona u temeljima. Mnoge ove svjetske veličine i vrijednosti ovise o kutu pod kojim ih gledate. O perspektivi. O naučenim odnosima veličina. Ako promijenimo perspektivu, ako dodemo s one druge strane blještavog lica pojave, što će još ostati?"

Promijenimo dakle optiku."

(Slobodan Šnajder, "O kazališnom djelovanju", Polet 5/69)

SUR LA PLAGE, C'EST LE BETON!

Putujući danas na moj krajnji jug – Dubrovnik – vidim da je parola pariških studenata iz 1968. "Dessous les pavés, c'est la plage!" doista jedina koja nas ovako izmijenjena "Sur la plage, c'est le beton!" – "Iznad plaže, beton" povezuje sa '68. Naše "plaže" doslovno smo zatrpali betonom. Beton se teže razbija, kao što to iskustvo govori, nego što su se mogle micati kamene kocke s pločnika Sorbone.

Putujući danas na moj krajnji jug – Dubrovnik – vidim da je parola pariških studenata iz 1968. "Dessous les pavés, c'est la plage!" doista jedina koja nas ovako izmijenjena "Sur la plage, c'est le beton!" – "Iznad plaže, beton" povezuje sa '68. Naše "plaže" doslovno smo zatrpali betonom.